

Для посилання:

Мелешко В. В. Функції шкільного підручника як основного засобу навчання учнів у сільській школі [Текст] / В. В. Мелешко // Проблеми сучасного підручника : зб. наук. праць / [ред. кол., головн. ред. В. М. Мадзігон; наук. ред. О. М. Топузов]. – К. : Пед. думка, 2011. – Вип. 11. – 800 с. – С. 23–29.

ФУНКЦІЇ ШКІЛЬНОГО ПІДРУЧНИКА ЯК ОСНОВНОГО ЗАСОБУ НАВЧАННЯ УЧНІВ У СІЛЬСЬКІЙ ШКОЛІ

В. В. Мелешко, канд. пед. наук,
Інститут педагогіки НАПН України

Постановка проблеми. Важливим засобом навчання учнів у сільській школі є сучасний підручник, що виступає носієм позитивних змін шкільної освіти. Проте, як зазначає академік О. Я. Савченко, процес підручникотворення ще не набув реальних важелів контролю за їх добором, експертизою і впровадження. Наразі ще існують певні обмеження для реального відбору школою необхідних підручників, спостерігається відсутність наступності підручників у шкільній вертикалі [1, 19].

Традиційне формулювання загальних цілей підручника – дати нові знання учневі протягом певного періоду навчання – не повною мірою охоплює вимоги державних освітніх стандартів. У нових умовах сучасний підручник має дати відповідь на запитання: чому навчитись учень, використовуючи змістове його наповнення?

Про кінцевий результат якісного підручника свідчить рівень здобутих знань, сформованих умінь, навичок, а також розвиток особистісних якостей, які визнаються провідними як у минулому, так і в умовах оновленої стандартизованої освіти. З огляду на це різниця полягає у виборі шляхів, методів, умов, за яких формуються навчальні якості, ціннісні орієнтири, ключові компетенції, що переростають у досвід учня.

Аналіз наукових досліджень. Функціонально-цільовий підхід до створення сучасного шкільного підручника свідчить про поступ у розвитку теорії підручникотворення.

Зокрема досвідчений учений і автор підручників Н. М. Бібік зазначає: «Якість освіти за методиками її оцінювання, що склалися у світовій практиці, постає не як сумарний вираз знань і вмінь з предметів навчального плану, а як інтегрований показник усіх етапів становлення особистості, що охоплює не лише результати навчально-виховного процесу в порівнянні з нормативами, завданнями у стандартах, а й життєвий і навчальний досвід учня, умови й характеристики процесу навчання та виховання [3, 146]».

З огляду на це, шкільний підручник має відповідати вимогам часу і виконувати багатовимірні функції, що означає не лише оволодіння знаннями, а й набуття навичок систематизації і самоконтролю, сприяння практичному використанню здобутих знань та ін.

Зміст шкільного підручника містить достатньо додаткового матеріалу, враховуючи різні рівні готовності дітей до навчальної діяльності, варіативного матеріалу для проведення різних форм роботи: самостійної, групової та індивідуальної, що свідчить про його багатофункціональну роль.

Категорія педагогічних функцій є однією із центральних у понятійно-термінологічному апараті теорії підручника. Його функції розглядаються як головна форма фіксації змісту й засобу навчання, що слугує проектом цілісної навчальної діяльності.

Як зазначають дослідники, провідна функція підручника визначається його роллю як основного засобу навчання, як носія змісту освіти й способів забезпечення його засвоєння.

У сучасній теорії підручника виокремлено дві тенденції у визначенні функцій підручника. Перша пов'язана з удосконаленням функціонального навантаження підручника і його компонентів, що підтверджує його поліфункціональність. За таких умов відбувається зростання навчальної, виховної й розвивальної ролі, виокремлення управлінської функції підручника, яка раніше покладалася на вчителя.

Друга тенденція спрямована на розвантаження функцій підручника як провідного засобу навчання завдяки створення навчально-методичних комплексів, до системи яких

входять задачки, довідники, зошити для самостійних робіт, хрестоматії, що частково беруть на себе ті чи інші функціональні завдання, які раніше були сконцентровані тільки в підручнику.

Розкриття проблем, пов'язаних із змістом функцій підручника, їх кількісні і якісні характеристики, взаємозв'язок й ієрархізація, що висвітлюються у наукових джерелах, не можна вважати завершеними. Кількість функцій підручника, що виокремлюються дослідниками, коливається в середньому від 7 до 12 назв.

Зокрема, В. Г. Бейлінсон, здійснюючи структурування і поділ основних функцій підручника, називає їх майже 40. Серед сукупності функцій сучасного підручника до найвагоміших учений відносить наступні: трансформаційну, інформаційну, функцію систематизації, закріплення й контролю знань, самоосвіти, інтегруючу, координуючу, розвивально-виховну [4, 54].

У теорії підручника сукупність функцій найчастіше вчені називають системою педагогічних функцій сучасної шкільної книги. Наявність системи передбачає виявлення системоутворювального чинника, встановлення взаємозв'язку й субординації, проте складно відстежити сукупність принципів класифікації функцій підручника [2].

Виявлені та описані дослідниками функції підручника недостатньо систематизовані, вони здебільшого розглядаються розрізнено, проте їх вивчення дає можливість встановити існуючі між ними певні взаємозв'язки. Серед сукупності функцій найбільш взаємозв'язані інформаційна й систематизувальна. У процесі реалізації та оброблення інформативного матеріалу створюються передумови для здійснення інших функцій, у тому числі й систематизації, контролю, самоосвіти та ін.

Як ключову функцію підручника в системі з іншими вирізняється розвивально-виховна, адже без тісного взаємозв'язку жодна з функцій самостійно не може сповна виконати своє призначення.

У концепції, розробленій І. Я. Лернером, обґрунтовується позиція щодо підручника як певного сценарію чи моделі процесу навчання. Такий підхід до визначення ролі шкільного підручника свідчить про посилення функції управління пізнавальною діяльністю учнів.

Аналізуючи різні підходи до визначення функцій підручника, можна зробити висновок про те, що система дидактичних функцій сучасного шкільного підручника не може бути суворо регламентована, оскільки для нього характерна динамічність, рухливість, відкритість, видозмінюваність.

Окрему групу функцій навчальної книги створюють книжково-поліграфічні засоби: графічні – шрифт, колір; засоби виокремлення й диференціації навчального матеріалу – за видами знань (закон, поняття, факт), за дидактичною значущістю (головне, другорядне, матеріал для заучування, ілюстративний матеріал); виділення значущих опорних сигналів (ключові слова, заголовки, план, навчальні малюнки, схеми, діаграми, таблиці тощо), що особливо важливо для проведення різних форм навчально-пізнавальної діяльності у класі з малою чисельністю учнів.

Авторське визначення функціонально-цільової спрямованості підручника, що впливає з аналізу цілей і змісту навчання, закономірностей процесу засвоєння матеріалу та індивідуальних особливостей учнів, подано Н. Ф. Тализіною.

Розглядаючи функції вчителя в процесі навчання і засвоєння учнями знань, Н. Ф. Тализіна трансформує, переносить їх на підручник і розглядає зміст з погляду реалізації певних груп функцій та їх призначення

Перша група – підручник як носій змісту навчання.

В основу змісту навчальної книги покладено інваріантний підхід, сутність якого полягає в системному викладі окремих явищ чи частин. Здійснюється опора на інваріантні фундаментальні знання, що проектуються в змісті освіти, орієнтуючись на вивчення тих явищ, що є частковими у засвоєнні загального.

Друга група функцій – використання підручника для одержання відомостей про учнів, інформації про хід процесу засвоєння знань, про можливості та індивідуальні особливості кожного, що уможлиблює повніше і глибше враховування індивідуальні особливості кожного.

Третя група функцій – використання змісту навчання для формування мотивації, що спонукає учнів включитися у вивчення навчального матеріалу, у навчальну діяльність. Для вирішення цього завдання використовуються проблемні ситуації, поєднується вивчення вербального матеріалу зі схемами, кресленнями, ілюстраціями, що допомагають урізноманітнювати форми навчальної діяльності.

Четверта група функцій спрямована на реалізацію навчальних завдань. Ця група функціонального призначення підручника може бути широко використана вчителем на різних етапах уроку: засвоєння знань, перевірка, коригування та ін. [5, 47].

Групування функцій навчальної книги за великими блоками потребує конкретизації, адже такий їх поділ виявляється складним для практичного застосування і вимагає детального опису.

Основна частина. Особливого значення набуває сучасний шкільний підручник для сільської школи, що частіше виконує роль основного носія змісту освіти та різних видів навчальної діяльності на відповідних етапах навчання, що свідчить про посилення його поліфункціональної ролі.

Зупинимось детальніше на характеристиці тих функцій, які доводять свою значущість серед інших засобів навчання в сільській малочисельній школі.

Дидактична функція. Під дидактичною функцією шкільного підручника як основного засобу навчання розуміють цілеспрямоване формування його якостей, що цілком відповідають цільовому призначенню шкільної книги, яка використовується в процесі реалізації навчальних програм відповідно до вимог державних стандартів освіти.

Зважаючи на призначення шкільної книги, авторами-укладачами враховуються вікові особливості дитини, вимоги державного замовлення та потреби суспільства, які є ключовими у доборі змісту навчання.

У підручнику виразно виокремлюються ознаки, що потребують тісної взаємодії з іншими засобами навчання; вказуються шляхи цілеспрямованого конструювання уроку, що відповідає особливостям предмета.

Уміло використовуючи методичний апарат і змістове наповнення шкільного підручника, учитель сільської малочисельної школи має можливість сповна реалізувати виховні, освітні й розвивальні цілі навчання, будувати навчальний процес за рівневим підходом, спираючись на особливості інтелектуального розвитку дитини, що формується в результаті навчання. Водночас змінюється і роль учителя, який перетворюється в тьютора, помічника, котрий супроводжує навчання учнів, і тільки за потреби доповнює додатковою інформацією зміст підручника.

Інформаційна функція. Підручник для будь-якого користувача слугує джерелом важливої інформації, що фіксується як певний обсяг змісту навчального предмета.

Підручник як носій обов'язкового змісту, на відміну від інших джерел інформації, покликаний усіляко полегшувати учневі засвоєння й закріплення виучуваного матеріалу, допомагати йому самостійно заповнювати прогалини, що допущені в знаннях.

Закладена в підручнику інформація спрямована на досягнення певного освітнього ефекту (підвищення рівня навченості учнів, навчальних досягнень тощо) у процесі навчання, стимулює зміни в розвитку й вихованості школярів, удосконалює предметні та ключові компетентності.

Трансформаційна функція підручника пов'язана з перетворенням, обробкою науково-теоретичних, світоглядних, художньо-ціннісних, техніко-технологічних і інших знань, що передбачені навчальною програмою для послідовного вивчення, конкретизації, узагальнення, уточнення. Тобто, підручник може трансформувати зміст кількох програм, що

корелюються з державними освітніми стандартами та основними дидактичними принципами.

Забезпечення принципу доступності передбачає поєднання дидактичного матеріалу й різних видів навчальної діяльності, що відповідають віковим особливостям і логічно підвищують рівень знань, а також життєвий досвід дитини, спонукаючи її до пошукової перетворювальної діяльності.

Трансформаційна функція забезпечує оптимальну активізацію навчання школярів шляхом використання елементів проблемного навчання, посилення впевненості, цікавості, емоційності учнів.

Функція систематизації. Серед сукупності функцій сучасного підручника слід виокремити функцію систематизації, що передбачає різні способи структурування навчального матеріалу на основі виділення провідних ідей курсу, практичних завдань передачі соціального досвіду та ін. Зазначена функція підручника забезпечує певну систему у побудові змісту навчання: основного і додаткового текстів, ілюстрацій, позатекстового матеріалу. До засобів цієї групи можна віднести й структурну побудову підручника, що передбачає логічне членування матеріалу на глави, параграфи, виокремлення інших структурних компонентів, що сприяють усвідомленню принципів, способів систематизації знань.

Реалізація функції систематизації активізує управління процесом навчання, що здійснюється вчителем на уроці, стимулює процес оволодіння учнями навчальним матеріалом, оптимізує і впорядковує послідовність засвоєння знань.

Отже, серед інших функцій підручника, функція систематизації дає змогу на належному науковому і методичному рівні та відповідно до вікових особливостей учнів упорядкувати програмовий матеріал, забезпечити максимальне його засвоєння кожною дитиною.

Функція самоосвіти покликана формувати бажання і вміння учнів самостійно здобувати знання, ліквідувати допущені прогалини, стимулювати мотивацію й потребу до самопізнання і саморозвитку.

Упровадження в педагогічний процес різних засобів навчання (аудіовізуальних, технічних тощо), безумовно, допомагає вирішувати проблеми, пов'язані з самоосвітою, проте значущість навчальної книги при цьому не знижується.

Підручник може слугувати книгою для самонавчання, якщо в ньому подано цікавий і зрозумілий матеріал для сприйняття дитиною, пропонуються чіткі алгоритми вивчення нового, зразки виконання самостійної роботи та інші методичні орієнтири. За таких умов формуються навички й уміння самостійно працювати з книгою, контролювати процес засвоєння знань, закріплювати й усвідомлювати головне. Така шкільна книга забезпечить сприятливі умови для навчання учнів сільських шкіл, що навчаються за індивідуальними планами (якщо в класі до 5 осіб), мають проблеми зі здоров'ям чи за інших обставин працюють за індивідуальними програмами і планами.

Окрім цього, самостійна робота в класах з малою чисельністю учнів і в класах-комплектах є обов'язковим компонентом значної частини уроків, що проводяться в школі, саме тому значущість цієї функції особливо важлива для сільської школи.

Функції закріплення й самоконтролю, як і функція самоосвіти, безпосередньо пов'язана з тими компонентами підручника, які спонукають до формування вмінь працювати з навчальною книгою.

Підручник як найважливіший засіб навчання покликаний допомагати учням не лише у формуванні потреби в засвоєнні знань, володінні інформацією, а й у вдосконаленні вмінь узагальнювати вивчене, перевіряти вірогідність знань, застосовувати їх на практиці, набувати досвіду самоконтролю.

Інтегруюча функція передбачає допомогу у відборі й засвоєнні цілісних знань, здобутих учнями в процесі використання варіативних джерел інформації.

Стрімкий розвиток засобів масової інформації, насичення навчального процесу аудіовізуальними й іншими засобами свідчить про те, що підручник не може бути єдиним джерелом навчальної інформації, при цьому його інтегруюча функція посилюється, що дає змогу узагальнити здобуті знання різними шляхами.

Шкільний підручник дає цілісне бачення навчального предмета, вчення про світ, закони його розвитку, про застосування цих законів у практичній діяльності людини. Методичний апарат підручника створюється авторами у такий спосіб, що він інтегрує знання й уміння, здобуті й засвоєні школярем у межах навчальної програми. Вправи, завдання, тексти сприяють розвиткові мислення, формуванню умінь самостійно оцінювати факти, обробляти передбачений масив інформації.

Інтегруюча функція підручника слугує певним підґрунтям для поєднання внутрішнього змісту, структури підручника й системи навчальних посібників, а також інших додаткових засобів, що доповнюють, розширюють матеріал шкільної книги.

Виконуючи інтегруючу функцію, підручник орієнтує на налагодження внутрішніх взаємозв'язків між компонентами системи навчання, забезпечуючи міжпредметні зв'язки, що реалізуються на різних етапах навчання.

Координуюча функція підручника спрямована на забезпечення ефективного, функціонального використання різних засобів навчання, включаючи джерела додаткової інформації, відомості, що застосовуються під час вивчення того чи іншого предмета як на уроці, так і в позаурочній діяльності.

Сучасний підручник, забезпечуючи координацію у системі засобів навчання, є ядром, навколо якого вони групуються. Вичерпно реалізувати своє призначення поряд з іншими засобами навчання підручник може тільки тоді, коли він буде створений з урахуванням координуючої ролі.

Підручник координує функціональне використання технічних засобів навчання, визначає їх роль і місце відповідно до мети, завдань і змісту уроку. Координуюча функція підручника послідовно зростає у зв'язку з широким використанням комп'ютерних технологій, інших засобів масової інформації, численних програм телебачення, доступом до мережі Інтернет тощо.

Розвивально-виховна функція не втрачає своєї значущості впродовж всієї історії існування підручника, що сприяє активному формуванню загальнолюдських рис і ціннісних характеристик особистості, відображає специфіку змісту підручника. Слід зазначити, що кожна з функцій окремо певною мірою виконує також виховну роль.

Виховний потенціал сучасного підручника досвідчені вчителі використовують на різних етапах уроку, під час проведення позакласних і позашкільних занять, здійснюючи позитивний вплив на психічні характеристики дитини, її почуття, сприймання, усвідомлення, запам'ятовування, що позначаються на загальному розвиткові особистості.

Висновки. Отже, поряд з удосконаленням навчально-виховного процесу, що здійснюється шляхом використанням інноваційних технологій в сільській школі, вчителів слід уміло використовувати весь арсенал функціонального призначення шкільного підручника, забезпечуючи умови для найповнішої реалізації всіх його можливостей і ролей.

Література

1. Проблеми якості освіти: теоретичні і практичні аспекти [Текст] // Матеріали методологічного семінару АПН України. 15 листоп. 2006 р. – К. : СПД Богданова А. М., 2007. – 336 с.
2. Савченко О. Я. Дидактика початкової школи [Текст] / О. Я. Савченко. – К. : Абрис, 1997.
3. Проблеми сучасного підручника : зб. наук. праць [Текст] ; [рекол.]. – К. : Пед. думка, 2000. – Вип. 2.

4. Бейлинсон В. Г. Арсенал образования: характеристика, подготовка, конструирование учебных изданий : монография [Текст] / В. Г. Бейлинсон. – М. : Книга, 2006. – 288 с.

5. Талызина Н. Ф. Методика составления обучающих программ [Текст] / Н. Ф. Талызина. – М., 1980. – С. 47.

У статті розглядаються питання функціонального підходу до розроблення шкільного підручника і його ролі в навчальному процесі сільської малокомплектної початкової школи. У статті акцентується увага на ролі й основних функціях навчального посібника як основного засобу навчання, подано короткий опис функцій шкільної книги

Ключові слова: шкільний підручник, функції підручника, реалізація функцій підручника, сільська школа, навчальний процес.

В статье рассматриваются вопросы функционального подхода к разработке школьного учебника, его роли в учебном процессе сельской малокомплектной начальной школы. Автор также акцентирует внимание на главных функциональных качествах учебника как основного средства обучения, анализируя его функции.

Ключевые слова: школьный учебник, функции учебника, реализация функций учебника, сельская школа, учебный процесс.

At the questions of the functional going are examined the article near development of school textbook, his role in the educational process of rural school. In the article attention on basic functional qualities of textbook is accented as a basic mean of teaching, the short-story analysis of functions of school educational book is given.

Keywords: the school textbook, textbook functions, realization of functions of the textbook, rural school, educational process.